

**SİCİLL-İ AHVÂL DEFTERLERİNE GÖRE
BATUMLU OSMANLI ÂLİMLERİ***

Scholars of Batumi Ottoman in Accordance With
Documents of Sicill-i Ahvâl

Abdullah BAY** | Orhan EKER***

ÖZ: Uzun yıllar Osmanlı idaresinde kalan Batum ve Acara bölgesinde birçok maddî medeniyet kalıntlarına rastlamak mümkündür. Osmanlı devleti maddî kültür kalıntlarına ilave olarak bölgede önemli manevî izler de bırakmıştır. İşte bu incelemenin amacı, bölgedeki eğitim-öğretim kurumları yanında Sicill-i Ahvâl Defterlerindeki kayıtlardan hareketle Batumlu Osmanlı âlimlerinin yetiştikleri eğitim çevresi, aldıkları dersler ve istihdam alanlarıyla ilgili bilgilerin değerlendirilmesini yapmaktır. Bunun yanında Sicill-i Ahvâl Defterlerinden ve Trabzon Vilâyet Salnamelerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda Lazistan Sancağı'nda eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan sıbyan ve rüşdiye mektepleri ile medreseler hakkında da bilgi verilmiş ve âlimlerin yetiştikleri ilim çevresi de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sicill-i Ahvâl, Batum, Biyografi, Âlimler, Eğitim Öğretim, Medreseler.

ABSTRACT: It is likely to encounter material cultural remains in Batumi and Adjara region which remained under Ottoman rule for many years. In addition to material impacts, the Ottoman Empire left great moral impacts on this region. The purpose of this research is to make an overall evaluation about the learning environment, school courses and the employment area regarding the Ottoman scholars from Batumi, based on the data collected from Sicill-i Ahvâl records and local educational institutions. Besides this, with the data gathered from Sicill-i Ahvâl registers and Trabzon County Annuals, this study provides information about the madrasahs, sibyan (elementary school) and rustiye (middle schools) mektebs in Lazistan Sanjak, and it also tries to analyse the learning environments that those scholars grew up in.

Keywords: Sicill-i Ahvâl, Batumi, Biography, Scholars, Education, Madrasahs.

* Bu makale "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Âlimleri" adlı Yüksek Lisans Tezimizden (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017) geliştirilerek oluşturulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
orcid.org/0000-0001-5420-8999 | abdullahbay1973@gmail.com

*** Öğretmen, Giresun-Yağlıdere Anadolu İmam Hatip Lisesi
ekeror_er@hotmail.com

Hakemli Araştırma Makalesi Peer-reviewed Research Article		
Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
13.12.2017	10.05.2018	30.06.2018

GİRİŞ

Batum doğumlu Osmanlı âlimlerinin birçoğu günümüzde tüm yönleriyle tespit edilmemiştir. Bazı eserlerde âlimler hakkında bilgi olsa da kısa bir özetten ibarettir. Dolayısıyla yörede yetişen âlimler tam olarak bilinmemekte ve tanınmamaktadır. Bu sebeple İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde bulunan, meşihata bağlı görev yapan Batumlu âlimlerin hayat hikâyelerini araştırarak bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmak, yetiştikleri ilim çevresini, ne tür bir eğitim aldıklarını, nerelerde ve hangi alanlarda istihdam edildiklerini ortaya koyarak Batum tarihine ve bölgedeki tarihi araştırmalara katkıda bulunmaya, Batumluların ve Batum'dan çeşitli sebeplerle göç etmek zorunda kalmış olanların kendi ailelerine ait isimlere ve bu güne kadar bilmedikleri bilgilere ulaşabilmelerine imkân sağlamaya ve 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki bürokratik ve sosyolojik profili ortaya çıkarmaya çalışılmıştır.

Sicill-i Ahvâl Defterleri

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan Sicill-i Ahvâl Defterleri hakkında kısaca bilgi vermek çalışmanın önemini ortaya koymak açısından önemli olacaktır. II. Abdülhamid döneminde, diğer birçok sahada olduğu gibi bürokrasiyi düzenleme hususunda da önemli faaliyetlerde bulunulmuştur. 1879 yılında devlet hizmetinde çalışan memurların resmî kayıtlarını tutulmasını sağlamak amacıyla Sicill-i Ahvâl Komisyonu kurulmuştur (Sarıyıldız, 2004: 167). İstihdam edilen memurların sicil kayıtlarının daha düzenli bir şekilde tutulmasını sağlamak amacıyla bu komisyon tedkikât, tescilât ve evrak olmak üzere üç şubeye ayrılmıştır. Ancak bilgi akışının düzenli olarak gelmesi sağlanamadığından dolayı vilâyet, liva ve merkez dairelerde de sicil kayıtlarının tutulması amacıyla şubeler açılmıştır (Zerdeci, 2008: 17).

Kurulan bu komisyon şer'îye, askeriye ve zaptiyeye mensup görevlilerin kayıtlarını almamıştır. Ancak 1880'li yıllardan itibaren askeriye ve zaptiyeye mensup olanlar içinde komisyonlar kurularak görevlilerin sicil kayıtları tutulmaya başlanmıştır. Sadaretçe şer'îye memurlarının kayıtlarının tutulması görevi şeyhülislamlığa havale edilmiş ve şeyhülislamlık tarafından Memurin-i Şer'îye Sicill-i Ahvâl

Komisyonu adıyla yeni bir komisyon oluşturularak memurların sicil kayıtları tutulmaya başlanmıştır (Sarıyıldız, 2004: 25).

Sicil kayıtlarının tutulması için memurların cevaplayıp komisyona göndermesi gereken tercüme-i hâl varakasındaki sorular beş bölüme ayrılmıştır:

1. Bu bölümde memurlara ismi, varsa ikinci ismi, babasının ismi, hayatta olup olmadığı, memleketi, toplum içerisinde hangi lakap ile tanındığı, bilinen bir sülaleye mensup olup olmadığı, memur olup olmadığı, memur ise hangi rütbeye sahip olduğu ve milliyeti gibi sorular yöneltilmektedir.

2. Bu bölümde memurlardan doğum yeri ve tarihi sorusuna cevap istenmektedir. Bu soru cevaplanırken memurlardan öncelikle bilgilerini Hicrî ve Rumî takvime göre yazmaları istenmektedir.

3. Bu bölümde memurlara eğitim hayatıyla ilgili sorular yöneltilmektedir. İlk eğitimini nerede, kimden aldığı, okuduğu okullar ve aldığı dersler, hangi dilleri konuşabildiği ve yazabildiği, basılı bir eserin olup olmadığı, diploma ve intihâbnâmesinin olup olmadığı sorularına cevap aranmaktadır.

4. Bu bölümde memurlara iş ve özel hayatıyla ilgili birtakım sorular yöneltilmektedir. Devlet hizmetine girdiğinde kaç yaşında olduğu, işe başladığı tarih, işe stajyer olarak mı yoksa maaşlı olarak mı başladığı, işe ne kadar maaşla başladığı, bulunduğu görev, makam ve mevki, almış olduğu rütbe ve nişanlar, devlet hizmetine paralel olarak başka bir işle meşgul olup olmadığı, bulunduğu görevlerinde ne kadar süreyle kaldığı, görevinden ayrılmış, istifa etmiş ya da görev dışı kalmış ise bunların sebepleri, bu süre içerisinde mâzuliyyet maaşı alıp almadığı, aldıysa miktarı gibi soruların cevaplanması istenmektedir.

5. Bu bölümde ise memur hakkında şikâyet veya soruşturma olup olmadığı, herhangi bir iddia sebebiyle yargılanmışsa suçlu olup olmadığı, ceza alıp almadığı, beraat etmiş ise o belgenin suçla ilişkisinin olup olmadığı gibi sorulara cevap istenmektedir.

Memur tercüme-i hâl varakasını doldurup komisyona göndermekteydi. Her biri bir memura ait olan bu dosyaların içerisinde tercüme-i hâl varakası, nüfus tezkiresi ve maaş cetveli bulunur. Bunların dışında imtiyazname, icazetname, şehadetname, nişan beratı,

doktor raporları, hakkında hukuki işlem yürütüldüğüne dair evraklar, tayin, mazuliyet ve emekliliğe dair belgelerin yanı sıra dosya sahibine ait kitap veya makale de mevcut olabilmektedir. Bazen dosyaların içerisinde memurun tekaütlük işlemlerine ve ölümünden sonra ailesine maş bağlanmasına dair evrakların mevcut olduğu görülmektedir (Zerdeci, 2008: 23).

1879 ile 1909 yılları arasından otuz yıllık bir sürede 92.137 mülkiye ve adliye memurun sicil kayıtları 201 defterde tutulmuş ve bu defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivinde muhafaza edilmektedir. Askeriyeye mensup görevlilere ait 100.000 üzerinde tutulan sicil kayıtları da Ankara'daki Milli Savunma Bakanlığı Arşiv Müdürlüğü'nde muhafaza edilmektedir. Şer'îye memurlarına ait sicil kayıtları ise 6.382 dosya ve 7 defter olmak üzere İstanbul Müftülüğüne bağlı Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilmektedir (Zerdeci, 2008: 18). Meşihata bağlı görev yapan memurlara ait dosyalar içerisinde şeyhülislâm, kazasker, müftü gibi üst düzey görevlilerin yanı sıra kadı, nâib, müderris, muallim, dersiam, vaiz ve çeşitli kademelerdeki şer'îye memurlarına ait dosyalar bulunmaktadır (Zerdeci, 2008: 19).

Sicill-i Ahvâl Defterlerinden ve dosyalarından yararlanarak Osmanlı Devleti'nin son döneminde devletin çeşitli kurumlarında görev almış kişilere ait bilgilere ulaşabiliriz. Üstelik bu bilgiler devlet kontrolünde, devletin güvenilir kurumları vasıtasıyla tutulmuş olduğundan dolayı kaynak değeri yüksektir. Bu belgeler dönemin bürokratik ve sosyolojik yapısının ortaya çıkarılmasını sağlayan yardımcı kaynaklardır. Ayrıca memurların aldığı ücretlere bakarak, bulunduğu bölgenin veya Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki ekonomik durumu hakkında da bilgi sahibi olabiliriz. Bu belgelerden bir bölgede doğan veya görev yapmış olan ilmiye mensuplarının incelenmesinde, nasıl bir eğitim aldıklarına ve nerelerde istihdam edildiklerine dair bilgilere de ulaşılabilir. Bu belgeler üzerinden yapılan çalışmalarla özellikle daha çok hangi kesimden insanların çocuklarının dinî bir eğitim almasını istediğini veya ulemanın toplumun hangi kesiminden yetiştiği de ortaya konulabilir. Özellikle devletin son döneminin hukuk ve eğitim kadrosunu ve onların seviyelerini birinci elden yansıtan kaynaklardır. Ayrıca şecere ilmi ve yerel tarihle uğrasan kişilerin, ailelerinin ve sülalelerinin geçmişini merak edenler için de bu defterler, araştırmacıların başvuracakları temel kaynaklardan birisidir.

Sicill-i Ahvâl Defterlerinden istifade edilerek çeşitli araştırmalar da yapılmıştır. Örneğin Mehmet Süreyya'nın (1845-1909) 17.000'e yakın kişi hakkında özet bilgiler veren *Sicill-i Osmanî* adlı eseri Osmanlı biyografyası alanında ele alınmış en kapsamlı eserdir (Süreyya, 1996). Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, kişilerin mesleklerine göre tasnif edildiği diğer bir Osmanlı biyografyasıdır (Tahir, 1972). Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* adlı eserinde Sicill-i Ahvâl Defterinden hareketle belirlediği Mülkiyelilerin biyografilerine yer vermektedir (Çankaya, 1968-1971). Yine Carter V. Findly'nin *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi* (Findly, 1996) adlı eseri ve Ebû'l-ûlâ Mardin'in (1881-1957) *Huzur Dersleri* (Mardin, 1966) adlı eseri Osmanlılarda 1759'dan başlayarak 1924 yılına kadar Ramazan aylarında padişahın huzurunda yapılan tefsir derslerine katılan kişiler hakkında hazırlanan eseridir (İpşirli, 1998). Sadık Albayrak'ın *Son Devir Osmanlı Ulemaları* adlı eseri Sicill-i Ahvâl Defterlerinden istifade edilerek Osmanlı devletinde ilmiye sınıfına mensup olan kişilerin biyografilerini ihtiva etmektedir (Albayrak, 1996).

Son yıllarda ulemâya ait Sicill-i Ahvâl Defterlerinden istifade edilerek yapılan çalışmaların sayısı artmaktadır. Ali Sarıkoyuncu *Millî Mücadelede Din Adamları* isimli eserinde dönemin din adamlarını (Sarıkoyuncu, 2012) ve Zekeriya Akman doktora tezinde Dâru'l-Hikmeti'l İslâmiye üyelerini incelerken Sicill-i Ahval Defterlerinden istifade etmiştir (Akman, 2006).

19. yy. ulemâları hakkında yapılan araştırmalar sonucunda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* veri tabanından tespit edilen bazı biyografik maddelerin, çeşitli dergilerde yayınlanan makalelerin ve sempozyumlarda sunulan bildirilerin ulemâya ait Sicill-i Ahvâl Defterlerinden istifade edilerek yazıldığı tespit edilmiştir (Aydın, 1989:396-397); (Berki, 1992: 509-510); (İpşirli, 2000: 297-298); (Özcan, 2007: 423-424) (Özcan, 2013: 490-491); (Karahasanoğlu, 2012: 149-183); (Alak, 2011: 29-76); (Ayar, 2013: 123-130); (Yüksel, 2013: 50-61); (Balçı, 2013:193-211); (Ekici, 2013: 219-238).

Şimdiye kadar doğrudan Batumlu Osmanlı âlimlerini konu alan bir çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte âlimlerden bazılarının anonim bilgileri yukarıda belirtmiş olduğum biyografik tarzda yazılan eserlerde mevcuttur. Yine âlimler hakkında özet bilgi veren

eserlerden biri de Murat Kasap'ın *Osmanlı Gürcüleri* adlı çalışmasıdır. Bu eser Osmanlı devletinin çeşitli kurumlarında görev alan Gürcüleri bir araya getirmesi ve özellikle Gürcü ulehasının hayat hikâyelerini ele alması açısından önem arz etmektedir (Kasap, 2010).

1. Batumlu Âlimler

1.1. Âlimlerin Biyografilerinin Değerlendirilmesi

Batumlu âlimler ilk eğitimlerini genellikle buldukları bölgedeki sıbyan mekteplerinde almışlardır. Bunun yanında bölgedeki ileri gelen hocalardan eğitim alanların yanı sıra babalarından da eğitim alanlar vardır. Temel eğitimlerinden sonra genellikle İstanbul'a veya başka vilâyetlere çeşitli sebeplerle göç edip oradaki medreselerde eğitimlerine devam etmişlerdir. Medreseye başlama yaşları genel olarak 16,17 ve 18'dir. Âlimlerden 23, 27 yaşında icâzetnâme alan olsa da genel olarak icâzetnâme aldıkları yaşları 30-40 yaşları arasında değişmektedir. 45 yaşında icâzetnâme alan da vardır. Âlimler bitirdikleri medreseye göre devletin çeşitli kurumlarında istihdam edilmişlerdir. İstihdam edildikleri sahalar ise kadı, nâib, müderris, müftü, fahri molla, fetva emini, imam-hatip, vaiz, dersiâm ve devletin farklı kademelerinde çeşitli azalıklar, muavin, müfettiş olarak çeşitli sahalarda istihdam edilmişlerdir (Eker, 2017: 31-62).

Eğitimlerini tamamladıktan sonra istihdam sahasına giriş yapan âlimler ilk olarak alanlarında tecrübe kazanmaları için işe mülâzemetle başlamışlardır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 147, 29/7, 2016). Bazen mülâzemetle işe başlayanlar maaşlarını alamadıklarından dolayı çalıştığı kurumu bırakmak zorunda kalmışlardır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 94, 4/3, 914). Âlimlerin çalıştıkları kurumlara göre maaşlarının miktarı değişiklik göstermektedir. İstihdam sahasına mülâzemetle giriş yapan veya daha alt seviyedeki kurumlarda işe başlayan âlimlerin maaşlarının miktarı düşüktür (İST. MFT. MŞH, SAİD, 5, 18, 1); (İST. MFT. MŞH, SAİD, 60, 7, 1); (İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 14, 1). Bunun yanında daha üst kurumlara atandıkları için yüksek maaşla göreve başlayan ve çalıştığı kurumda almış olduğu terfilerle ve ödüllere maaşları artan âlimler vardır. Örneğin 750, 900, 1000, 1200, 1350, 2000, 2500, 3000 kuruş maaşlarla âlimler çeşitli kurumlarda çalışmışlardır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 228, 15/14, 3851; İST. MFT. MŞH, SAİD, 65,

18, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 67, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 162, 22/6, 2291; İST. MFT. MŞH, DFT, 57/1, 413). Âlimlerden bazılarının maaşı halk tarafından ödenmiştir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 60, 7, 1). Bazı âlimler de zaman zaman maaş almadan çalışmışlardır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 108, 11/3, 1171; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 1/4, 2493; İST. MFT. MŞH, SAİD, 94, 4/3, 914).

1.2. Âlimlerin Yetiştikleri İlim Çevresi

Âlimlerin yetiştiği bölge Batum ve çevresi Trabzon vilayetine bağlı Lazistan Sancağı içerisindeydi. 1869'da Lazistan Sancağı 3 kaza ve 8 nahiyeden oluşmaktaydı. Bunlar; Batum, Livâne ve Arhavi olmak üzere 3 kazadan, Acara-i Suflâ, Acara-i Ulyâ, Çürüksu, Maçahel, Hopa, Gönye, Atina ve Hemşin olmak üzere 8 nahiyeden ibarettir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1286: 67). Lazistan sancağında âlimlerin yetiştiği ilim çevresine baktığımızda sıbyan mektepleri, rüştiyeler ve medreselerin eğitim-öğretim faaliyetlerini devam ettirdiği tespit edilmiştir.

Lazistan sancağındaki temel eğitim kurumları ile ilgili ilk bilgiye 1869 tarihli vilâyet salnâmesinde rastlamaktayız. Bu tarihte Lazistan sancağında 560 adet mektepte 12735 talebe öğrenim görmektedir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1286: 77). 1871-1878 tarihleri arasında Lazistan sancağına ait sıbyan mektebi sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1288-1295: 104-105, 102-103, 88-89, 90-91, 105-106, 104-105, 100-101, 122-123):

Tablo 1: Trabzon Vilâyet Salnâmelerine Göre Lazistan Sancağındaki Sıbyan Mektebi Sayıları (1871-1878)

Kasaba / Köy Adı	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878
Batum	4	4	4	4	1	1	1	1
Batum Köyleri	10	10	10	10	1	1	1	1
Livâne	9	9	9	9	2	20	20	20
Çürüksu	0	0	0	0	3	3	3	3
Hopa	0	0	0	0	0	0	0	0
Arhavi	3	3	3	3	0	0	0	0
Atina	0	0	0	0	3	3	3	3
Gönye	1	2	2	2	0	0	0	0
Toplam	27	28	28	28	10	28	28	28

Tabloya bakıldığında sıbyan mektebi sayılarında 1869 yılına göre büyük düşüş yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde cami ve mescitlerde her yaştaki halkın öğrenim imkânı vardı (Özbilgen, 2011: 187; Öcal, 2011: 10). Bu açıdan Lazistan sancağındaki camilerin sayısı da buradaki eğitim öğretim faaliyetleri açısından önemlidir. 1869 tarihli vilâyet salnâmesine göre Lazistan sancağında toplam 433 cami ve 143 mescit faaliyet göstermektedir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1286: 77).

1870 yılında ise cami ve mescit sayılarında büyük bir düşüş yaşanmıştır. Lazistan sancağında toplam 10 cami ve 7 mescit mevcuttur (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1287: 96-97). 1871-1878 yılları arasında Lazistan sancağındaki cami sayılarında yıllara göre dalgalanmalar yaşanmıştır (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1288-1295: 104-105, 102-103, 88-89, 90-91, 105-106, 104-105, 100-101, 122-123). 1869 yılından sonra sıbyan mektebi, cami ve mescit sayılarındaki düşüşlerin en sebebi bölgedeki Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaş gelmektedir (Arslan, 2010: 43).

1870 tarihli vilâyet salnâmesinde Batum'da yeni açılan rüştiyenin mevcudu 21 kişi olarak verilmektedir. Rüştiyenin muallimi ise Hafız Ragıp Efendi'dir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1287, 74). 1871 yılında göre rüştiyenin mevcudu 40'a yükselmiştir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1288, 80). 1874 yılında rüştiyenin görevli muallim sayısı artmıştır: Muallim-i evvel Hafız Ragıp Efendi, Muallim-i sâni Emin Efendi ve rika Hocası Recep Efendi olmak üzere 3 tane muallim rüştiyede eğitim-öğretim faaliyetlerini devam ettirmiştir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1291: 69). Batum'daki rüştiyenin yanı sıra 1875 tarihinde Batum'a bağlı bir köyde de rüştiye mektebi açılmış ve eğitim-öğretim faaliyetlerini Rus işgaline kadar devam ettirmiştir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1292, 105-106). 1875 yılında rüştiyedeki talebe sayısı 30'a düşmüştür (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1292, 105-106) ve rüştiye 1878 yılına kadar eğitim-öğretim faaliyetleri 30 talebeyle devam ettirmiştir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1295, 93). Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Batum'un Osmanlı topraklarından ayrılması ile birlikte buralardaki eğitim-öğretim faaliyetleri de Lazistan sancağının diğer kazalarına taşınmıştır (Demirel, 2009:338; Arslan, 2014: 59; Okuyan, 2003:197).

Trabzon vilâyet salnâmelerine göre Batum'da açılan rüştiyelerde tam olarak hangi derslerin okutulmakta olduğuna dair bir bilgi mevcut olmamakla birlikte 1874 yılında Batum rüştiyelerinde sülûs ve rika derslerinin okutulmaya başlandığı tespit edilmiştir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1291, 69). Bununla birlikte derslerinin benzer olabileceğini düşündüğümüz aynı tarihte açılan Trabzon Rüştiyesi'nde okutulan derslerden bazı bilgilere ulaşılmaktadır. 1887 yılında Trabzon'daki rüştiyede Arabî, Farisî, Ulûm-i Diniye, Ahlak, Kavâid-i Türki, Rika, Hesap, Hendese, Cografya, Tarih, Fransızca, Tarih-i Umûmî ve Resim dersleri okutulmaktaydı (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1305, 133-134).

Lazistan sancağında bu klasik sisteme uygun biçimde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden birçok medrese vardı. 1869 tarihli vilâyet salnâmesine göre Lazistan sancağında 38 medresede 851 talebe eğitim görmekteydi. Bunlardan 2 tanesi Batum ve çevresinde olup 60 talebeye eğitim vermekte iken geriye kalan 36'sı çevre kazalarda olup 791 talebeye eğitim vermekteydi. Bu medreselerde toplam 65 müderris görev yapmaktaydı (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1286, 74-75). Ancak 1870 yılında Lazistan sancağındaki medrese sayılarında büyük bir düşüş görülmektedir. Toplam medrese sayısı 6 olup 2 tanesi Batum'dadır (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1287, 96-97). 1871-1878 yılları arasında Lazistan sancağındaki medrese sayılarında büyük bir değişiklik olmamıştır. Medrese sayıları 10 ile 13 arasında değişiklik göstermiştir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1288-1295, 104-105, 102-103, 88-89, 90-91, 105-106, 104-105, 100-101, 122-123). Ancak 1879 yılında Lazistan sancağındaki medrese sayılarında değişiklik görülmektedir (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1296, 140-141). 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Batum, Trabzon'a bağlı Lazistan sancağının merkezi olma özelliğini kaybetmiş ve Osmanlı topraklarından ayrılmıştır (Demirel, 2009: 338; Bostan, 1992:210-211; Bostan, 2008: 147-151). Lazistan Sancağının merkezi Rize olarak değiştirilmiştir (Okuyan, 2003: 197; Bostan, 2008: 147-151). Savaş, Batum'da göçlerin başlamasına ve buna bağlı olarak nüfus oranlarında büyük değişikliklere sebep olmuştur (Arslan, 2014: 44; Sarı, 2010: 43). Bölgedeki göç hareketi Lazistan sancağının diğer topraklarındaki nüfusu artırmış ve bu durum kazalarda açılan medrese sayılarının artmasını sağlamıştır. 1879'da bu artışlarla bir-

likte Atina, Hopa ve Arhavi kazalarında toplam 18 medrese açılmıştır (Trabzon Vilayeti Salnâmesi, 1296, 140-141).

1.3. Âlimlerin Aldıkları Dersler

Batumlu âlimlere ait Sicill-i Ahvâl Defterlerinde âlimlerin hangi dersleri aldıkları kısmen de olsa belirtilmiştir. Âlimlerin aldıkları dersler “mukeddimat-ı ulûm” kavramıyla ifade edilmiştir. Bu ifadeden hareketle âlimler Elifbâ, Kur’an-ı Kerim, Tecvit, İlm-i hâl, Ahlak, Sarf-ı Osmânî, İmla, Kıraat, Mûlahhas Tâarih-i Osmânî, Muhtasar Çağrafya-yı Osmânî, Hesap ve Hüsn-i Hat gibi dersleri almışlardır (Baltacı, 2004: 6-7; Özkan, 2007: 85; Yakupoğlu, 2006: 94-95).

Âlimlerin aldıkları derslerle ilgili olarak “ulûm-ı âliyye (علوم عالیه) ve ulûm-ı âliyye (علوم آلیه) ifadelerine de sıkça rastlanır. Ulûm-ı âliyye (علوم عالیه) ifadesiyle anlatılmak istenen tefsir, hadis ve fıkıh gibi dini ilimlerdir. Ulûm-ı âliyye (علوم آلیه) ifadesiyle anlatılmak istenen ise belâgat, mantık, kelâm, sarf ve nahiv, dil ve edebiyat gibi alet ilimleridir (Kazıcı, 1999:164; İpşirli, 2003: 328; Bilge, 1984: 42; Özkan, 2007: 70-71). Bununla birlikte âlimlerin aldıkları dersler isimleriyle de belirtilmiştir. Bu dersler Kur’an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i hâl ve Sarf, Avâmil, Nahiv, Mantık, Meânî, Kelam, Hikmet, Fıkıh ve Usûlü, Kıraat, Akâid, Ferâiz, Halebî, Mültekâ, Fenârî, Edep, Vaz’, Beyân, Bedîi, Celâl, Sakk ilmi, Molla Câmi, Hesap, Coğrafya, Türkçe ve Farsça, Hesap, Usûl-i Hendese, Şerh-i Akâid, Şifâ-i Şerif ve Şemâil-i Şerif’tir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 5, 18, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 62, 25, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 67, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 80, 14, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 11, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 162, 22/6, 2291; İST. MFT. MŞH, DFT, 1, 57/1, 413; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 35/9, 2516; İST. MFT. MŞH, SAİD, 207, 24/8, 3159; İST. MFT. MŞH, SAİD, 125, 19/44, 1516; İST. MFT. MŞH, DFT, 1, 60/1, 415; İST. MFT. MŞH, SAİD, 147, 29/7, 2016; İST. MFT. MŞH, SAİD, 99, 3/45, 1009; İST. MFT. MŞH, SAİD, 94, 4/3, 914; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 1/4, 2493; İST. MFT. MŞH, SAİD, 214, 7/9, 3335; İST. MFT. MŞH, SAİD, 148, 19/29, 2026; İST. MFT. MŞH, SAİD, 127, 13/10, 1600.

İST. MFT. MŞH, SAİD, 148, 19/4, 2026). Yine icâzetnâmelerde de âlimlerin aldıkları derslerle ilgili bilgiler vardır. Bu dersler Sahih-i

Buhârî, Sahih-i Müslim, Nuhbetu'l Fiker ve Meşârikü'l-Envâr adlı derslerdir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 148, 19/4, 2026).

1.4. Âlimlerin Ailelerinin Sosyal Kökenleri

Sosyal köken araştırmalarında aile ve sülaleye verilen unvan, lakap ve şöhretlerin tespit edilmesi âlimlerin ailelerinin toplum içindeki iş ve meslekleri hakkında birtakım bilgilere ulaşılabilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Âlimlerin iyi tanınması için ailelerinin sosyal kökenlerine ve aile bağlarına bakmak gerekmektedir. Sicill-i Ahvâl Defterlerinden tespit edilen Batumlu âlimlerin hepsinin isminin sonunda devletin çeşitli mevkilerdeki kişilere verdiği efendi unvanını kullandıkları tespit edilmiştir⁴. Âlimlerin aile ve sülalelerine verilen lakap ve şöhretler İmamoğlu, Karakadıza, Ağa, Kadıza, Yamakza, Kantarcıza, Şerifza, Molla, Mahmutza, Kuzât, Rençber, Tüccar, Zaimza, Beyza, Sepükza ve Hacı'dır. 27 âlimin baba mesleklerini tetkik ettiğimizde 12 âlimin baba mesleği bilinmekte, diğerlerinin meslekleri ise bilinmemektedir. Buna göre 8 âlimin babası ilmiye sınıfında kadı, nâib, müderris, imam-hatip ve muallim olarak görev yapmış kişilerdendir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 5, 18, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 67, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 162, 22/6, 2291; İST. MFT. MŞH, DFT, 1, 57/1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 207, 24/8, 3159; İST. MFT. MŞH, SAİD, 228, 15/14, 3851; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 1/4, 2493; İST. MFT. MŞH, SAİD, 148, 19/29, 2026; İST. MFT. MŞH, SAİD, 65, 18, 1.). 6 âlimin babası ise ticaret ve çiftçilikle uğraşmıştır. Geri kalan âlimlerin babalarının mesleği hakkında Sicill-i Ahvâl Defterinde herhangi bir bilgi verilmiştir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 23, 6, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 62, 25, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 11, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 14, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 35/9, 2516; İST. MFT. MŞH, SAİD, 213, 25/14, 3851).

1.5. Âlimlerin Eğitim Durumları ve Ders Aldıkları Medreseler

Devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilmiş olan Batumlu âlimlerin hangi kademelerde ve hangi okullarda eğitim aldıkları bilgisine Sicill-i Ahvâl Defterlerinden ulaşmak mümkündür. Âlimlerden

⁴ Efendi kelimesi için bkz. Orhan F. Köprülü, "Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 455-456.

bazıları derece bakımından Tetimme medreselerinde⁵ eğitimlerini devam ettirmişlerdir. Bu medreseler; Fatih Bahr-i Siyah Tetimme-i Sadise (İST. MFT. MŞH, SAİD, 62, 25, 1), Fatih Bahr-i Sefid Çifte Ayak Kurşunlu (İST. MFT. MŞH, SAİD, 65, 18, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 94, 4/3, 914; İST. MFT. MŞH, SAİD, 214, 7/9, 3335), Fatih Bahr-i Sefid Tetimme-i Ülä (İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 35/9, 2516) ve Tetimme-i Hamis medreseleridir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 80, 14, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 125, 19/44, 1516). Tetimme medreseleri Ellili medreselerin Dâhil bölümüne girdiğinden dolayı bu medreselerde ders olarak Hidâye, Telvîh, Buharî, Keşşâf ve Beyzavî okutulmaktaydı (Kazıcı, 2014: 112; Karagök, 2013: 220-221; Öcal, 2011: 495).

Sahn-ı Semân medresesi, Süleymâniye medreseleri kurulunca-ya kadar en yüksek seviyede eğitim veren medreseydi. Tetimme medreselerindeki öğrenciler, Sahn-ı Semân medreseleri'ne girebilmek için bir hazırlık sürecinden geçerek Sahn-ı Semân medreselerinin ilgili bölümlerinde eğitim-öğretimlerini devam ettirmekteydi (Kazıcı, 2014:112-113; Uzunçarşılı, 1998: 9).

Tetimme medreseleri'nden sonra bir üst derece olan Sahn-ı Semân medreselerinden Baş Kurşunlu Medresesi'nde âlimlerden bazıları eğitimlerini devam ettirmişlerdir İST. MFT. MŞH, SAİD, 23, 6, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 207, 24/8, 3159). Burada okutulan dersler daha önce okutulan derslerin devamı niteliğinde olan Hidâye, Telvîh ve Şerh-i Adûd, Buharî, Keşşâf ve Beyzavî dersleridir (Kazıcı, 2014: 113; Karagök, 2013: 220-221; Palabıyık, 2013: 495).

Sahn-ı Semân medreselerinde eğitim-öğretimin belirli bir süresi yoktur. Medreselerde sınıf geçme yerine ders geçme metodu uygulandığı için talebelerin medreseyi bitirme süreleri farklılık göstermektedir (Unan, 2008: 533; Akgündüz, 1997: 410-41; Ünal, 2013: 115; Ergin, 1977: 99; Özyılmaz, 2002: 111).

⁵ Derece olarak ellili medreselerin dâhil bölümü içerisinde olan Tetimme medreseleri de yüksek derecede eğitim veren Sahn-ı Semân medreselerine talebe yetiştirmek üzere kurulmuştur. Bkz. Hasan Akgündüz, *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi* (İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997), 385; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), 163-164; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 65.

Âlimler Sahn-ı Semân medresesinde eğitim aldıkları sırada Süleymâniye Camii'nde de eğitim almışlardır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 5, 18, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 67, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 99, 3/45, 1009; İST. MFT. MŞH, SAİD, 228, 15/14, 3851; İST. MFT. MŞH, SAİD, 127, 13/10, 1600; İST. MFT. MŞH, SAİD, 213, 25/14, 3851; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 14, 1).

Âlimlerin birçoğu da Mekteb-i Nüvvâb'tan diğer adlarıyla Mualim-hâne-i Nüvvâb, Medresetü'l-Kudât veya Mekteb-i Kudât'tan mezun olmuştur. Örneğin Hüseyin Remzi Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Hasan Tahsin Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Hasan Şerifzade, Abdullah Azmi Efendi, Ahmed Tevfik Efendi, Ali Haydar Efendi, Yusuf Ziyaeddin Efendi, Hüseyin Fikri Efendi, İlyas Fevzi Efendi ve Mehmed Emin Efendi Mekteb-i Kudât'tan mezun olmuşlardır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 62, 25, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 67, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 80, 14, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 1, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 11, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 162, 22/6, 2291; İST. MFT. MŞH, SAİD, 1, 57/1, 413; İST. MFT. MŞH, SAİD, 125, 19/44, 1516; İST. MFT. MŞH, SAİD, 1, 60/1, 415; İST. MFT. MŞH, SAİD, 147, 29/7, 2016; İST. MFT. MŞH, SAİD, 99, 3/45, 1009; İST. MFT. MŞH, SAİD, 228, 15/14, 3851; İST. MFT. MŞH, SAİD, 148, 19/29, 2026).

Medresetü'l-Kudât'a başvuracak talebelerin bir takım şartları taşımaları gerekiyordu. Medreseye başvuran talebelerin yaş aralıkları 20 ile 30 yaş olacak, aynı zamanda Sarf, Nahiv, Vaz', Mantık, Belâgat, Usûl-i Fıkıh, Akâid, Kelâm, Hüsn-i Hat, Kitâbet, İslâm ve Osmanlı Tarihleri, Türkiye Coğrafyası ve Hesap derslerinden yapılacak yazılı sınavda başarılı olmaları gerekmektedir. Bu durum, Medresetü'l-Kudât'a, belli bir ilim seviyesinde olan talebelerin girmeye hak kazandığını göstermektedir (Uzunçarşılı, 1988: 268; Sarıkaya, 1997: 175; Ergin, 1977: 159). Medresetü'l-Kudât'da, eğitim-öğretim gören talebe birinci sınıfta Dürer, Mecelle, Ferâiz, Sakk-ı Şer'i, Ceza Kanunu, Medhal-i İlmi Hukuk, Hukuk-i Düvel, İktisâd, Kitâbet-i Resmîyye ve Hüsn-i Hatt-ı Tâlik, ikinci sınıfta Dürer, Mecelle, Ferâiz, Sakk-ı Şer'i, Arâzî Kanûnu, Usûl-i Muhâkeme-i Hukukîyye, Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiyye ve Sulh, Hukuk-i Düvel, İktisâd, Kitâbet-i Resmîyye ve Hüsn-i Hatt-ı Tâlik, üçüncü sınıfta Dürer, Mecelle, Sakk-ı Şer'i, Defter-i Kassam, Arâzî Kanûnu, Ticâret-i Berrîye Kanûnu, Usûl-i Muhâkeme-i Hukukîyye, Tanzîm-i İlâmat-ı Hukukîyye,

Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiyye ve Sulh, Tanzîm-i İlâmat-ı Cezâiyye ve Hukuk-i Düvel, dördüncü sınıfta ise Dürer, Mecelle, Tatbikat-ı Şer'îye, Sakk-ı Şer'î, Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkaf, Ticâret-i Bahriyye Kanânu, İcrâ Kanânu, Tatbikat-ı Hukukiyye ve Cezâiyye ve Hukuk-i İdâre dersleri görmekteydi (Uzunçarşılı, 1988: 268-269; İpşirli, 2003: 344; Ergin, 1977: 159; Atay, 1983: 303-304).

Talebelerine kaliteli bir eğitim-öğretim ortamı sunan ve devletin çeşitli kurumlarında alanında yetkin kadıların istihdam edilmesini sağlayan Medresetü'l- Vâizîn'den mezun olan âlimler vardır (Uzunçarşılı, 1988: 270; İpşirli, 2003: 344; Atay, 1983: 304-305). Örneğin Mevlüd Alâeddin Efendi Medresetü'l Vâizîn'de ihtisaslaşmak amacıyla iki yıl tahsiline devam etmiş ve ardından Medresetü'l- Vâizîn'den mezun olmuştur İST. MFT. MŞH, SAİD, 62, 25, 1). Açılan bu medresede Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i seniyyenin özüne uygun bir şekilde İslâmı tebliğ edecek nesillerin yetişmesi amaçlanmıştır (Kazıcı, 2014: 131; Ergin, 1977: 160; Baltacı, 2013: 193). Üç sınıftan oluşan Medresetü'l- Vâizîn'de eğitim-öğretim gören talebe birinci sınıfta Hadis, Kelâm, Fıkıh, Siyer-i Nebî, Târih-i İslâm, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyat-ı Osmâniye, Edebiyat-ı Fârisiyye, Edebiyat-ı Arabiye, Târih-i Umûmî, Târih-i Osmânî, Coğrafya-yı Osmânî ve İslâmî, Coğrafya-yı Umûmî, Hesap, Hendese ve Terbiye-i Bedeniye, ikinci sınıfta Tefsir, Hitâbet, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyat-ı Osmânîye, Edebiyat-ı Fârisiyye, Edebiyat-ı Arabiye, Târih-i Umûmî, Târih-i Osmânî, Siyer-i Nebî, Târih-i İslâm, Cebir, Hikmet-i Tabiiyye, Mâlûmât-ı Hukûkiye ve Terbiye-i Bedeniye, üçüncü sınıfta ise Tefsir, Hitâbet, Kelâm, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Felsefe, Hitâbet ve Mev'iza, Edebiyat-ı Osmânîye, Edebiyat-ı Fârisiyye, Edebiyat-ı Arabiye, Târih-i Edyân, Hey'et, Hıfz-ı Sıhha, Kimya, Hikmet-i Tâbiyye ve Terbiye-i Bedeniye dersleri görmekteydi (Ergin, 1977: 160-161; Düstur, 1334: 212-215).

Âlimlerden birçoğu da medrese eğitimlerini taşradaki medreselerde devam ettirmişlerdir. Örneğin Yusuf Ziya Efendi, Osman Hilmi Efendi, Mahmud Hilmi Efendi, Hüseyin Fikri Efendi, Yusuf Ziyaudin Efendi, El-Hac Hüseyin Hüsnü Efendi, Molla Mahmudzade Ahmed Hamdi Efendi ve Hasan Fehmi Efendi taşradaki medreselerde eğitim almışlardır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 40, 11/3, 270; İST. MFT. MŞH, SAİD, 213, 25/14, 3851; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 1/4,

2493; İST. MFT. MŞH, SAİD, 99, 3/45, 1009; İST. MFT. MŞH, SAİD, 147, 29/7, 2016; İST. MFT. MŞH, SAİD, 111, 20/2, 1232; İST. MFT. MŞH, SAİD, 207, 24/8, 3159; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 1, 1). Genel olarak taşradaki medreselerin müfredatına baktığımızda birinci sınıfta Kur'ân Ahlakı, Fıkıh, Arapça, Türkçe, Târih-i İslâm, Muhtasar Târih-i Umûmî, Osmanlı ve Türk Tarihi, Coğrafya-yı Umûmî ve Osmanî, Hesap, Ziraat, El İşleri, Hatlar, Resm-i Hattî, ikinci sınıfta Kur'ân Ahlakı, Fıkıh, Arapça, Türkçe, Târih-i İslâm, Muhtasar Târih-i Umûmî, Osmanlı ve Türk Tarihi, Coğrafya-yı Umûmî ve Osmanî, Hesap, Hendese, Ziraat, El İşleri, Hatlar, Resm-i Hattî, üçüncü sınıfta Kur'ân Ahlakı, Fıkıh, Arapça, Türkçe, Târih-i İslâm, Muhtasar Târih-i Umûmî Osmanlı ve Türk Tarihi, Coğrafya-yı Umûmî ve Osmanlı, Hesap, Hendese, Ulûm-i Tabiiyye, Ziraat, dördüncü sınıfta Kur'ân Ahlakı, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Arapça, Türkçe, Târih-i İslâm, Muhtasar Târih-i Umûmî Osmanlı ve Türk Tarihi, Hendese, Ulûm-i Tabiiyye, beşinci sınıfta ise Tefsir, Hadis, Fıkıh, İlm-i Tevhid, Arapça, Türkçe, Târih-i İslâm, Muhtasar Târih-i Umûmî Osmanlı ve Türk Tarihi, Muhtasar İlm-i Hey'et, Ulûm-i Tabiiyye, Hıfz-ı Sıhha ve Tedavi-i İbtidai, Mâlûmât-ı Kânûniye ve İktisâdiye ve Mâlîye, Usûl-i Terbiye ve Ta'lim dersleri okutulmaktaydı (Baltacı, 2005: 94).

Bunun yanı sıra âlimler eğitimlerini özel hocalardan da destek alarak ilerletmişlerdir. Özellikle de bazı âlimler müderris olan babalarından eğitim alarak ilimlerini artırmışlardır. Aşağıdaki tabloda âlimlerin ders aldıkları hocalar gösterilmiştir.

Tablo 2: Batumlu Âlimlerin Ders Aldıkları Hocalar

<i>Adı Soyadı</i>	<i>Ders Aldıkları Hocalar</i>
Osman Şükrü Efendi	Batum Müftüsü Cafer Efendi, Fetvâ Emîni Hacı Mehmed Nuri Efendi
Bilal Gavanım Efendi	Urfevi Mehmed Rafet Efendi
Ali Efendi	Batumlu Mehmed Said Efendi
İsmail Hakkı Efendi	Abdülkerim Efendi
Hasan Tahsin Efendi	Hacı İbrahim Zühti Efendi, Hacı Mehmed Efendi, Recep Efendi
Hasan Fehmi Efendi	Şeyh Ahmed Efendi, Batumlu Hacı Emin Efendi
Hasan Şerifzâde Efendi	Mehmed Şakir Efendi

Mehmed Emin Efendi	Kütahyalı Molla Efendi, Ayaşlı Mustafa Efendi
Abdullah Azmi Efendi	Batumlu Osman Zühtü Efendi
İsmail Hakkı Efendi	Tavaslı Hacı Hafız Hasan Efendi
Ahmed Hamdi Efendi	Hacı Yusuf Bahri Efendi, Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi
El-Hac Hüseyin Hüsnü Efendi	Karınabadlı Abdurrahman Efendi
Yusuf Ziya Efendi	Taşköprülü Hafız Abdullah Efendi, İmamzâde Hacı Mehmed Efendi
Hüseyin Fikri Efendi	Arnavut Recep Efendi
İshak Necati Efendi	Elbasanlı İbrahim Efendi, Çarşambalı Ahmed Efendi
Mehmed Emin Efendi	Ahıskalı Gürcü Ali Rıza Efendi
Osman Hilmi Efendi	Haşim Efendi, Hafız Kasım Efendi
Yusuf Ziyaeddin Efendi	Mehmed Emin Efendi, Numan Efendi, Kazğani Hacı Said Efendi, Kadızâde Mehmed Efendi
Hafız Mehmed Efendi	Eş-Şeyh Hacı Hafız Ahmed Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi

2. Âlimlerin İstihdam Sahaları

2.1. Âlimlerin Mesleki Hayatları

Batumlu âlimlerin mesleki hayatları incelendiğinde genellikle vilâyet ve kazalarda kadı veya nâib olarak istihdam edildikleri tespit edilmiştir. Osmanlı devletinde günümüzün ilçe teşkilatlanmasına benzeyen vilâyet ve kazalarda adli işlerin yürütülmesi sorumluluğu kadılara ve nâib olarak görevlendirilen kadı yardımcılara aitti. Kadılar, şer'î ve örfî hukuk kurallarına göre karar verirlerdi (Şirin, 2002: 196-197; Karaca, 2002: 277). Kadılar bunun dışında askerî, mülki, idari, beledi ve zabıta amirliği gibi diğer işlerin yürütülmesinden de sorumluydu (Gür, 2015: 13; Karal, 2000: 137).

Osmanlı devletinde adalet işlerine büyük önem verildiğinden dolayı kadıların seçimi üzerinde titizlikle durulmuştur. Kadıların öncelikle şer'î hukuku uygulayacak düzeyde donanımlı olmaları gerekiyordu (Anıl, 1993: 58-59; Fezyoğlu, 2005: 48). Dolayısıyla kadı

olabilmek için medreselerin en yüksek kademelerinden rûûs⁶ almak gerekiyordu. Bu rûûsları veren medreseler de İstanbul, Edirne ve Bursa gibi büyük şehirlerdi (Öztuna, 1994: 85; Karaca, 2002: 278). Bunun yanında kadı adaylarının kadılık mesleğinin özüne uygun bir şekilde adalet konusunda tarafsız ve tutarlı olmaları da aranan vasıflar arasındaydı (Anıl, 1993: 58-59; Karaca, 2002: 278).

Kadı adaylarının kadılık mesleğinde tecrübe kazanmaları için mülâzemet sistemi önem arz etmektedir. Müderris veya kadı olunca-ya kadar geçen staj dönemi anlamına gelen mülâzemet sistemi iki şekilde uygulanmaktadır. Birincisi medreseden mezun olan talebeler eğer Anadolu veya Mısır'da görev almak isterlerse Anadolu, Rumeli'de görev almak isterlerse Rumeli kazaskerinin belirli günlerdeki meclisine devam ederek tecrübe kazanırlar ve matlab adı verilen deftere isimlerini yazdırıp sıralarının gelmelerini beklerlerdi. Mülâzemetliğe başlayan kadı adayı İstanbul'daki kadı mahkemelerine bakar, kazasker davalarını takip eder, celseleri dinler, zabıt tutar ve sonuç olarak öğrenmiş olduğu bilgilerin sahada nasıl uygulanacağı ve bir mesele hakkında nasıl bir karar verileceği hususunda tecrübe kazanırdı. İkincisi ise belirli bir süre müderrislik veya kadılık yaptıktan sonra tekrar bu görevlere tayin edilinceye kadarki bekleme süresini ifade eder (Uzunçarşılı, 1988: 45; Öztuna, 1994: 85-257). 1854 senesinde dönemin Şeyhülislâmı Mehmet Arif Efendi'nin öncülüğünde "Muallimhâne-i Nüvvâb" adı altında bir medrese açıldı (Uzunçarşılı, 1988: 268; Ergin, 1977: 157). Medresenin açılmasındaki esas amaç kadı ve nâib olarak atanacakların daha ehliyetli kişilerden seçilmesini sağlamaktı (Ekinci, 2003: 258; Uzunçarşılı, 1988: 270. İpşirli, 2003: 344; Atay, 1983: 304-305). Yeni açılan bu medreseden mezun olanlar kazalarda nâib sıfatıyla istihdam edilecekti (Uzunçarşılı, 1988: 268; İpşirli, 2006: 313-313). Şer'îye mahkemelerinde kadıların yerine hizmet eden birçok nâib mevcuttu. Kadıların iş yoğunluğu veya merkezden tayin edilen kadıların görev yerlerine çok uzak kalması gibi sebeplere bağlı olarak kadılar kendileriyle aynı yetkilere

⁶ Talebelerin medrese eğitimini bitirip mülâzemet süresini tamamladıktan sonra imtihanda başarılı olanlara müderris olmaları için verilen berattır. bkz. İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Yargı Yayınevi, 2006), 1426; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 3: 71; Ferit Devellioğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2013), 1054.

sahip nâibleri kendi yerlerine tayin ederdi (Aydın, 2013: 84; Ekinci, 2003: 24; Gür, 2015: 68). Kadılar tayin edildikleri yerdeki şer'î mahkemelerde, kendilerine verilen beratlarda belirtilen vazifeleri yerine getirerek şer'î ve hükmî muâmelât meselelerinde karar verirdi (Aydın, 2013: 80; Ortaylı, 2006: 236; Karaca, 2002: 278-279).

XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar kadıların yetki alanı içerisinde olan yargı, mülki, idari, mali, miras, nikâh, nafaka, ceza, ticaret ve beledi gibi birçok görevler bizzat kendileri veya nâibleri aracılığıyla yürütülmekteydi. Ancak Tanzimat'tan sonra kadıların elindeki bu görevler alınarak sadece yargı vazifelerini devam ettirmelerine izin verilmiştir (Ekinci, 2003: 240; Karaca, 2002: 277; Karal, 2000: 137; Uzunçarşılı, 1988: 588).

5 Nisan 1855 tarihinde yayımlanan "Nüvvâb Hakkında Nizâmnâme", kadı ve nâibler hakkında birtakım değişiklikleri getirmiştir. Bu değişikliklere göre kadı ve nâibler beş sınıfa ayrılmış ve her sınıfa göre kazalar belirlenmiştir. Nizâmnâmeye göre birinci sınıf mevâli-yi fihâm ve kibâr-ı müderrisin, ikinci sınıf mevâli-yi devriye, müderrisler ve eşrâf-ı kuzât, üçüncü sınıf daha önce kadılık ve nâiblik gibi hizmetlerde bulunmayanların imtihan sonucunda başarılı olan mevali ve müderris ile ikinci sınıfın altında olan eşrâf-ı kuzât, dördüncü sınıf üçüncü sınıfa istidatça yakın olanlar ve beşinci sınıf ise imtihan sonucunda başarılı olup yeni başlayanlardan oluşmaktaydı (Düstur,1289: 321-324). Dördüncü ve beşinci sınıftaki kadılar ve nâibler bir üst sınıfa beş yıl görev yaptıktan sonra terfi edilecekti (Ekinci, 2003: 264). Bu uygulamayla birlikte kadıların ve nâiblerin sınıflar arasında dikey geçiş yapmasının önüne geçilmiştir. Bu beş sınıfa girecek kadar ehliyet sahibi olamayanların hiçbir şekilde niyâbetliklerde görev alamayacakları belirtilmiştir (Düstur,1289: 321-324).

Kadı ve nâiblerin rütbe ve ehliyet açısından beş sınıfa ayrılmasıyla birlikte istihdam edilecekleri alanlar da beş sınıfa ayrılmıştır. Birinci sınıfı büyük şehirler, ikinci sınıfı kaymakamlığı bulunan kazalar veya kaza büyüklüğündeki beldeler, üçüncü sınıfı çok büyük olmayan ve mesafe açısından uzak olup kaymakamlığı bulunan kazalar, dördüncü ve beşinci sınıf ise sırasıyla yukarıdaki üç gruptan daha aşağı seviyede olan yerler oluşturmaktaydı (Düstur,1289: 321-324).

Kadınların rütbeleri beş sınıfa ayrılarak birinci sınıf kadılıkları kazaskerlerle bazı mümtaz eyalet kadıları, ikinci sınıf kadılıkları İstanbul, Muhallefât ve Evkâf kadıları, üçüncü sınıf kadılıkları Haremeyn-i muhteremeyn ile birinci, ikinci ve üçüncü sınıf eyalet kadıları, dördüncü sınıf kadılıkları birinci, ikinci ve üçüncü sınıf livâ kadıları ve beşinci sınıf kadılıkları da birinci, ikinci ve üçüncü sınıf kazâ kadıları oluşturmaktaydı (Ekinci, 2003: 281).

Âlimler çeşitli yerlerde müderris olarak istihdam edilmişlerdir. Örneğin Mevlüd Alaeddin Efendi, Ali Haydar Efendi, Mahmud Hilmi Efendi, Mehmed Emin Efendi, Hafız Mehmed Emin Efendi ve Yusuf Ziya Efendi müderris olarak istihdam edilmişlerdir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 62, 25, 1; İST. MFT. MŞH, DFT, 1, 60/1, 415; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 1/4, 2493; İST. MFT. MŞH, SAİD, 127, 13/10, 1600; İST. MFT. MŞH, SAİD, 214, 7/9, 3335; İST. MFT. MŞH, SAİD, 40, 11/3, 270).

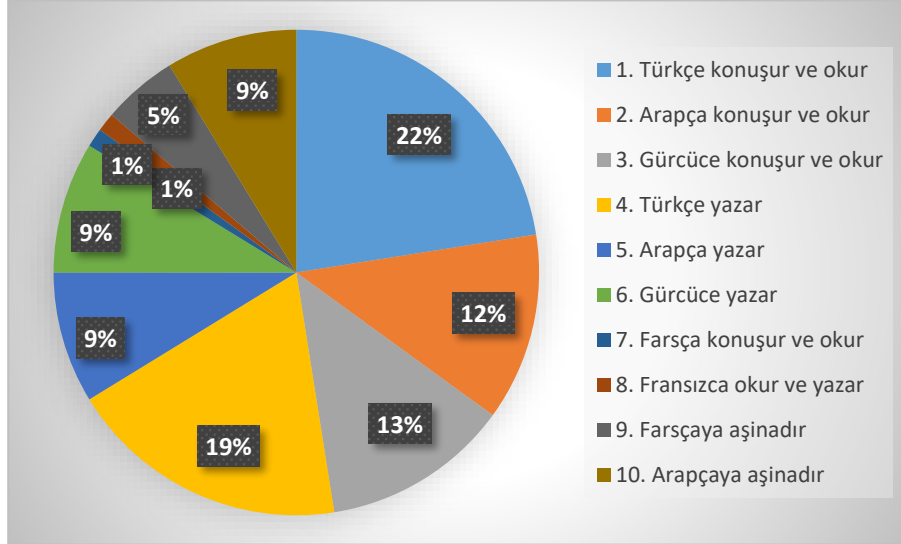
Âlimlerden bazıları vilâyet, livâ ve kazalarda müftü unvanıyla fetvâ vermek, halkın dinî konulardaki ihtiyaçlarını karşılamak ve aynı zamanda ilmî ve idarî işlerle de ilgilenmek üzere müftü, fahrî molla, fetvâ emîni, imam-hatip, vâiz, müfettiş ve devletin farklı kademelerinde aza ve muâvin olarak istihdam edilmişlerdir. Bu sahalarda istihdam edilen âlimler ise Osman Şükrü Efendi, Mevlüd Alaeddin Efendi, Mehmed Emin Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Ahmed Hamdi Efendi, Ali Haydar Efendi, Cafer Fahri Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi, İshak Necati Efendi, Mehmed Emin Efendi, Mehmed Emin Efendi, Yusuf Ziya Efendi ve Hafız Mehmed Emin Efendi'dir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 5, 18, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 62, 25, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 14, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 35/9, 2516; İST. MFT. MŞH, SAİD, 207, 24/8, 3159; İST. MFT. MŞH, SAİD, 1, 60/1, 415; İST. MFT. MŞH, SAİD, 108, 11/3, 1171; İST. MFT. MŞH, SAİD, 111, 20/2, 1232; İST. MFT. MŞH, SAİD, 94, 4/3, 914; İST. MFT. MŞH, SAİD, 127, 13/10, 1600; İST. MFT. MŞH, SAİD, 148, 19/29, 2026; İST. MFT. MŞH, SAİD, 40, 11/3, 270; İST. MFT. MŞH, SAİD, 214, 7/9, 3335).

Âlimlerin görev yaptıkları yerlere ülkelerin bugünkü sınırları çerçevesinde bakıldığında Yunanistan, Kosova, Bulgaristan, Makedonya, Gürcistan, Irak gibi geniş bir coğrafyada görev aldıkları anlaşılmaktadır. Türkiye'de görev yaptıkları şehirler İstanbul, Ankara,

Edirne, İzmir, Kayseri, Adana, Samsun, Kastamonu, Gümüşhâne, İzmit, Sivas, Giresun, Tokat, Sinop, Ordu, Konya, Tunceli, Yalova, Burdur, Uşak, Trabzon, Adapazarı, Ardahan, Kahramanmaraş, Çanakkale, Diyarbakır, Aydın, Bursa, Siirt, Antalya, Balıkesir, Hatay, Karaman, Osmaniye, Artvin, Çorum ve Bolu'dur.

2.2. Âlimlerin Lisan Durumları

Sicill-i Ahvâl Defterlerinde âlimlerin hangi dilleri bildiğine dair bilgiler mevcuttur. Âlimlerin dilleri hangi seviyede bildiklerine dair olarak “tekellüm eder”, “kitabet eder”, “tefehüm eder” ve “aşınadır” gibi ifadeler kullanılmıştır. Âlimlerin bildiği dillerin başında Gürcüce, Türkçe, Arapça ve az da olsa Fransızca ve Farsça gelmektedir.

Grafik 1: Batumlu Osmanlı Âlimlerinin Bildikleri Diller

Grafikte görüldüğü gibi âlimlerden 10 tanesi iki, 9 tanesi üç ve 2 tanesi de dört dil bilmektedir. Bunun yanında 27 âlimden 6 tanesinin Sicill-i Ahvâl Defterlerinde bildikleri dillere ait bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Osmanlı Devleti eğitim sisteminde Arapça ve Farsça dillerini bilmek önem arz etmektedir. Bununla birlikte bu dillerin yanında herhangi bir batı dilini bilmek de kariyer planlaması yapan gençler

için vazgeçilmez bir nitelik haline gelmiştir (Balcı, 2008: 77-98). Âlimler eğitim aldıkları kurumlarda çeşitli diller öğrenmişlerdir. Medrese eğitimi talebelerin Türkçe, Arapça ve Farsça dillerini öğrenmelerini kolaylaştırmıştır. Bunun yayında Fransızca dilini bilen Cafer Fahri Efendi de bu dili İstanbul'daki Darü's-şafaka eğitim kurumunda öğrenmiştir. Çünkü okulun müfredatında Fransızca dili mevcuttur (Ayhan, Maviş, 1994: 7-9). Tabloda âlimlerin Türkçe, Arapça, Gürcüce, Farsça ve Fransızca dilleri ile ilgili durumları gösterilmiştir. Âlimlerin dil öğrenmeye karşı ilgili oldukları görülmektedir. Bu ilginin altında hem meslekî kariyerlerini hem de ilmî yeterliliklerini yükseltme amacı yatmaktadır.

2.3. Âlimlerin Aldıkları Terfiler ve Âlimlere Verilen Rütbe, Nişan ve Madalyalar

Tanzimat'tan sonra memurların rütbeleri ile ilgili yapılan değişiklikler sonucunda yeni düzenlemeye göre ilmiye rütbeleri Rumeli kazaskeri, Anadolu kazaskeri, İstanbul kadılığı, Haremeyn Mevleviyeti, Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti, Mahreç Mevleviyeti, Kibar-ı Müderrisin, Müderrislik olmak üzere sekiz seviyeye ayrılmıştır (Pakalın, 1983: 69).

Müderrisler ise Kibâr-ı Müderrisîn ve Müderrislik Pâyesi olmak üzere iki derece olarak gösterilerek bunlar da İbtidâi Hâriç, Hareket-i Hâriç, İbtidâi Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsile-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâi Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsile-i Süleymaniyye, Havâmis-i Süleymaniyye, Süleymaniyye, Dâr-ül-hadis olmak üzere on iki dereceye ayrılmıştır. Bunlardan birinci ve ikinci ilk tahsil, üçüncü ve dördüncü orta tahsil, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncusu yüksek tahsil derecesinde olup on ikincisi ve en yüksek mertebesi olan dâr-ül-hadis müderrisi diğer müderrislerin üstündedir (Pakalın, 1983: 69).

Âlimlere verilen rütbe, nişan ve madalyaları Sicill-i Ahvâl Defterlerinden tespit etmek mümkündür. Genel olarak âlimlerin memuriyet hizmetlerinde göstermiş oldukları başarılarından dolayı ve memuriyetindeki terfilerinin yükseltilmesi gibi çeşitli açılardan âlimler rütbe ve nişanlarla ödüllendirilmiştir. II. Mahmud döneminde askerî ve mülkî erkâna, yapmış oldukları hizmetler karşılığında verilen nişanlar ûlâ, sâniye, sâlise ve râbia rütbeleri olmak üzere dört çeşittir (Ar-

tuk, 2007: 154-155). Yine birçok alanda olduğu gibi özellikle askeri başarıları takdir amacıyla altın, gümüş, bakır ve nikelden hazırlanmış olan madalyalarla (Artuk, 2003: 301) ödüllendirilen âlimler de vardır.

1- Osman Şükrü Efendi, 23 Temmuz 1876'de İstanbul müderrisliğine atandığından dolayı derece alarak 27 Şubat 1894'te Musıla-i Sahn⁷ derecesine yükselmiştir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 5, 18, 1; İST. MFT. MŞH, SAİD, 5, 18, 4).

2- Bilal Gavanim Efendi, 25 Temmuz 1893'te İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliği rütbesi, 1900-1901'de Hareket-i Hâriç, 6 Nisan 1906'da İbtidâ-i Dâhil derecelerine terfi olunmuştur. Bir adet dördüncü rütbeden Osmânî Nişanı, bir adet üçüncü rütbeden Mecidî Nişânı ve bir adet Altın Liyâkat Madalyası almıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 33, 14, 2).

3- Hafız Ali Rıza Efendi, 1898'de İbtidâ-i Hâriç Edirne rûusu, 1906'da İbtidâ-i Dâhil, 1908'de Hareket-i Dâhil derecesine yükselmiştir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 60, 7, 1).

4- İsmail Hakkı Efendi, 1892 tarihinde Mûsile-i Süleymâniye'den Edirne müderrisliği derecesine, 30 Ekim 1895'te İzmir Pâye-i Mücerrede, 5 Şubat 1900'da İzmir Pâye-i Mücerrede tashihiyle Mahreç Pâyesi verilmiş ve 10 Mart 1898'de de Nişân-ı Âli Osmânî dördüncü rütbesini almıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 67, 1, 1).

5- Hasan Fehmi Efendi, yaptığı hizmetler karşılığında bir nişân almıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 1, 1).

6- Mehmed Emin Efendi, hizmetlerden ve ilmî yönünden başarılarından dolayı elli lira atıyye-i seniyye ile ödüllendirilmiş ve aynı yıl içinde de bir rütbe terfi ettirilmiştir. 1869-1870 senesine kadar her sene huzûr-ı hümâyûn derslerinde bazen padişah tarafından verilen hediyelerle ve bazen de rütbesinin yükseltilmesi ile ödüllendirilmiştir: Ağustos-Eylül 1863'te İbtidâ-i Hâriç İstanbul müderrisliğine, Temmuz-Ağustos 1866'da İbtidâ-i Dâhil'e, Mart-Nisan 1868'de Hareket-i Dâhil'e, Ekim-Kasım 1868'de Mûsile-i Sahn derecesine ve Ocak-

⁷ Musıla-i Sahn: Musile-i Sahn İstanbul ruûs derecelerinden bir rütbenin adı, bk., Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 585; Fatih ve Süleymaniye müderrislikleri olan en yüksek derecedeki basamak, bkz. Develi-oğlu, *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 803.

Şubat 1869'da İbtidâ-i Altmışlı'ya, Mart-Nisan 1869'da Hareket-i Altmışlı'ya terfi olunmuştur. 1868-1869/H:1285 yıllarının sonlarına doğru Mahreç Pâyesi almıştır. 1871-1872'de Bilâd-ı Hamse Pâyesi, 1876-1877'de Haremeyn Payesi ile beraber üçüncü rütbeden Mecidî Nişânı almıştır. Daha sonra üçüncü Osmânî Nişânı ve 1884-1885'te İstanbul Pâyesi ve ikinci rütbeden Mecidî Nişânı verilmiştir. 28 Temmuz 1886'da İzmir Niyâbet-i Şer'îyyesi'deki görevini yerine getirirken Evkaf-ı Hümâyûn'a olan hizmetlerinden dolayı ikinci rütbeden Osmânî Nişânı verilmiştir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 82, 14, 1).

7- Ahmed Hamdi Efendi'ye Edirne müderrislik payesi verilmiş, Osmanî ve Mecidî Nişânları ve Gümüş Liyâkat Madalyası ile ödüllendirilmiştir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 207, 24/8, 3159).

8- Ahmed Tevfik Efendi, 24 Nisan 1901'de ilmiye derecelerinden İbtidâ-i Hâriç Bursa rûusuna atanmıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 125, 19/44, 1516).

9- Ali Haydar Efendi, İstanbul müderrisliği derecesine yükselmiş olup, 25 Kasım 1913'te padişahın emri ile uzun müddet yaptığı ilmî hizmetleri için birinci rütbeden Maârif Nişânı almıştır. Fazilet ve kemâli yanında son derece gayretli çalışmaları görüldüğünden padişahın emri ile önceden aldığı Osmanlı Nişânı, üçüncü rütbeden birinci rütbeye terfi edilmiştir. Sahip olduğu Anadolu Kazaskerliği Pâyesi 28 Mart 1916'da Rumeli Kazaskerliği Pâyesi'ne terfi ettirilmiştir (İST. MFT. MŞH, DFT, 1, 60/1, 415).

10- Hüseyin Fikri Efendi, 7 Eylül 1899'da İbtidâ-i Dâhil Bursa müderrisliği, İbtidâ-i Hâriç Bursa rûusu, 20 Şubat 1892'de İbtidâ-i Hâric Sâlise-i Dersiyeye-i Ömer Naimi Medresesi Bursa rûusu kendisine verilmiştir (İST. MFT. MŞH, SAİD, 99, 3/45, 1009. 66).

11- İshak Necati Efendi, 1913'te kendisine Gümüş Liyâkat Madalyası verilmiş ve İbtidâ-i Hâric Bursa müderrisliğine atanmıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 94, 4/3, 914).

12- Mahmud Hilmi Efendi, İbtidâ-i Hâric Râbia-yi Hamidiye Medresesi Edirne müderrisliğine atanmıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 177, 1/4, 2493).

13- Yusuf Ziya Efendi, 1903-1904'te İbtidâ-i Hâric Bursa müderrisliğine terfi olunmuştur (İST. MFT. MŞH, SAİD, 40, 11/3, 270).

14- Hafız Mehmed Emin Efendi, 1901'de ilmiye derecelerinden Bursa rûsuna atanmıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 214, 7/9, 3335).

15- Mehmed Emin Efendi, 1894'te İbtidâ-i Hâric Bursa müderrisliği'ne terfi olunmuş ve 1908'de ise Sınıf-ı Sâlise rütbesi almıştır (İST. MFT. MŞH, SAİD, 148, 19/29, 2026).

2.4. Âlimlerin Eserleri

Âlimler devletin çeşitli alanlarında istihdam edilmelerinin yanı sıra önemli eserler de kaleme almışlardır. İncelediğimiz âlimler arasında Ali Haydar Efendi ve Cafer Fahri Efendi'ye ait eserlerin olduğu tespit edilmiştir. Ali Haydar Efendi'nin İslâm Hukuku (Eker, 2017: 36-40) ve Cafer Fahri Efendi'nin veterinerlik alanında yapmış oldukları çalışmalar (Cafer Fahri Efendi, 1943'ten naklen Kasap, 2010: 428) dikkat çekicidir.

SONUÇ

Ulemaya ait Sicill-i Ahvâl Defterleri esas alınarak yapılan bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde çeşitli alanlarda görev almış Batumlu âlimler çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Âlimlerin yetiştikleri ilim çevresine baktığımızda eğitimlerini sıbyan mektepleri, rüştiyeler ve medreselerde almışlardır.

Âlimlerin aile ve sülalelerine verilen unvan ve lakaplar âlimlerin ailelerinin toplum içindeki iş ve meslekleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. 27 âlimin baba mesleklerini tetkik ettiğimizde 12 âlimin baba mesleği bilinmekte, diğerlerinin meslekleri bilinmemektedir. Buna göre 8 âlimin babası ilmiye sınıfında nâib, müderris, imam-hatip, muallim ve kadı olarak görev almıştır. 6 âlimin babası ise ticaret ve çiftçilikle uğraşmıştır. Geriye kalan âlimlerin babalarının mesleği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Devletin çeşitli kademelerinde görevlendirilmiş olan Batumlu âlimlerin hangi kademelerde ve hangi okullarda eğitim aldıkları bilgilerine kayıtlardan ulaşabilmek mümkündür. Âlimler ilk eğitimlerini sıbyan mektebinde almışlardır. Bunun yanında bölgedeki ileri gelen hocalardan eğitim alanların yanı sıra babalarından da eğitim alanlar vardır. Âlimler temel eğitimlerinden sonra eğitimlerini genellikle İs-

tanbul'daki medreselerde devam ettirmişlerdir. Medreseye genellikle 16, 17 ve 18 yaşlarında başlamışlardır. Batumlu âlimlerin eğitim aldıkları medreseler genellikle Fatih ve Süleymâniye Medreseleridir. Bunun yanında aralarında taşradaki medreselerde eğitim almakla beraber, özel hocalardan da ders alarak eğitimlerini devam ettirenler bulunmaktadır. Yine Batumlu âlimlerin birçoğu Mekteb-i Nüvvâb'dan mezun olmuşlardır. Aralarında Medresetü'l- Vâizin'den mezun olanlar da vardır.

Batumlu âlimlere ait Sicill-i Ahvâl kayıtlarında âlimlerin hangi dersleri aldıkları kısmen de olsa belirtilmiştir. Âlimlerin aldıkları dersler “mukeddimat-ı ulûm”, “ulûm-i âliye ve ulûm-i âliyye” kavralarıyla ifade edilmiştir. “Mukeddimat-ı ulûm” ifadesiyle anlatılmak istenen Elifbâ, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, İlm-i hâl, Ahlak, Sarf-ı Osmânî, İmla, Kıraat, Mûlahhas Tâarih-i Osmânî, Muhtasar Cağrafya-yı Osmânî, Hesap ve Hüsn-i Hat gibi derslerdir. “Ulûm-i âliye” ifadesiyle anlatılmak istenen tefsir, hadis ve fıkıh gibi dini ilimlerdir. “Ulûm-i âliyye” ifadesiyle anlatılmak istenen ise belâgat, mantık, kelâm, sarf ve nahiv, dil ve edebiyat gibi alet ilimleridir.

Âlimlerin genelinin Türkçe, Arapça ve Gürcüce okur-yazar olduğu ve bunun yanında Farsça ve Fransızca'yı bilen âlimler de tespit edilmiştir.

Âlimler görevleri esnasında çeşitli eserler kaleme almışlar ve görevlerindeki başarılarından dolayı da çeşitli rütbe, nişan ve madalyalarla da ödüllendirilmişlerdir.

Âlimlerin istihdam sahalarına bakıldığında ise çoğunlukla vilâyet, livâ ve kazalarda kadı veya nâib unvanıyla istihdam edildikleri görülmektedir. Bunun yanı sıra fetvâ vermek ve aynı zamanda ilmî ve idarî işlerle de meşgul olmak üzere vilâyet, livâ ve kazalarda müftü unvanıyla da istihdam edilmişlerdir. Bunların dışında âlimler, fahrî molla, fetvâ emîni, imam-hatip, vâiz, müfettiş ve devletin farklı kademelerinde aza olarak istihdam edilmişlerdir.

Hülâsa Sicill-i Ahvâl Defterlerinden ve dosyalarından yararlanarak merak ettiğimiz kişilerin hayat bilgilerini bulabiliriz. Üstelik bu bilgiler devlet kontrolünde devletin güvenilir kurumları vasıtasıyla tutulmuş olup bizlere en sağlam ve en doğru bilgileri vermektedir. Yine bu belgeler dönemin bürokratik ve sosyolojik yapısının ortaya

çıkarılmasının sağlayan yardımcı kaynaklardır. Örneğin bu defterler aracılığıyla bir idari bölgenin yaşamış olduğu statü değişikliğini veya o tarihlerde kaza, nahiye veya karye ise nereye bağlı olduğunu da öğrenmemiz mümkündür. Ayrıca memurların aldığı ücretlere bakarak, bulunduğu bölgenin veya Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki ekonomik durumu hakkında da gerekli malumatlara ulaşabiliriz. Bu belgelerden bir bölgede doğan veya görev yapmış olan ilmiye mensuplarının incelenmesinde, nasıl bir eğitim aldıklarına ve nerelerde istihdam edildikleri bilgilere ulaşılabilir. Bu belgeler üzerinden yapılan çalışmalarla daha çok hangi kesimden insanların çocuklarının dinî bir eğitim almasını istediğini veya ulemanın toplumun hangi kesiminden yetiştiği de ortaya konulabilir. Özellikle devletin son döneminin hukuk ve eğitim kadrosunu ve onların seviyelerini birinci elden yansıtan kaynaklardır. Ayrıca şecere ilmi ve yerel tarihle uğraşan kişilerin, ailelerinin ve akrabalarının (sülalelerinin) geçmişini merak edenler için de bu defterler, araştırmacıların başvuracakları temel kaynaklardan birisidir.

KAYNAKLAR

- Akgündüz, H. (1997). *Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi*. İstanbul: Ulusal Yayınları.
- Akman, Z. (2006). "Dâru'l-Hikmeti'l İslâmiye Kurumu (1918-1922)". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alak, M. (2011). "Meşihat Müşteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risâlesinin Tahkik ve Tahlili". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25: 29-76.
- Albayrak, S. (1996) *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Tercim-i Ahvâli*. I-V, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Anıl, Y. Ş. (1993). *Osmanlı'da Kadılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arslan, Z. (2014). "Batum Göçmenleri (1914-1930)". *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi (Bilig)* 71: 43-64.
- Artuk, İ. (2003). "Madalya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 301-302. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Artuk, İ. (2007). "Nişan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 154-156. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Atay, H. (1983) *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ayar, T. (2013). "Son Devir Osmanlı Ulemasından Giresunlu Âlimler (İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi Özelinde)". *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dinî ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I*: 123-130.
- Aydın, M. Â. (1989). "Ali Haydar Efendi, Küçük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 396-397. İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, M. Â. (2013). *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Ayhan, H. (2000). "İmam-Hatip Lisesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 7-9. İstanbul: TDV Yayınları.
- Ayhan, H. ve Maviş, H. (1994). "Dârüşşafaka". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 7-9 İstanbul: TDV Yayınları.
- Balcı, S. (2008) "Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Girişimlerine Bir Örnek: Lisan Mektebi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44: 77-98.
- Balcı, S. (2013). "Giresunlu Bir Başhoca ve Müftünün Biyografisi: Ali Rıza Efendi (1849-1912)". *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dinî ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I*: 193-211.
- Baltacı, C. (2004). "Mektep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 6-7. Ankara: TDV Yayınları.
- Baltacı, C. (2005). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Baltacı, C. (2013). *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Berki, Ş. (1992). "Berki, Ali Himmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 509-510. İstanbul: TDV Yayınları.
- Bilge, M. (1984). *İlk Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Bostan, İ. (1992). "Batım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 210-211. İstanbul: TDV Yayınları.
- Bostan, İ. (2008). "Rize". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 147-151. İstanbul: TDV Yayınları.

- Bursalı Mehmed Tahir. (1972). *Osmanlı Müellifleri*, Cilt 1-3. hzr. Ali. Fikri Yavuz ve İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi.
- Cafer Fahri Efendi. (1943). *Yeni Arıcılık*. İstanbul.
- Çankaya, M. A. (1968-1971). *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Cilt 1-8. Ankara: Mars Matbaası.
- Demirel, M. (2009). "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40: 317-340.
- Devellioğlu, F. (2013). *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Düstur. (1289). "Nüvvâb Hakkında Nizamnâme", I. Tertib, Cilt 1. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Düstur. (1334). "Medresetü'l-Vâizîn Nizamnâmesi". II. Tertib. Cilt 6. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Ebül'ulâ Mardin. (1966). *Huzur Dersleri*. nşr. İsmet Sungurbey, Cilt 2-3. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Eker, O. (2017). "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Âlimleri". Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi.
- Ekici, C. (2013). "Eynesil'de Bir Halidî Şeyhi: Hacı Mustafa Efendi", *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dinî ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I*: 219-238.
- Ekinci, E. B. (2003). *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. Cilt 1-2. İstanbul: Eser Matbaası.
- Feyzioğlu, H. S. (2005). "Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu (Kadis und Stellvertretenvor der Tanzimat-Ara)". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/38: 31-55.
- Findly, C. V. (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

- Gür, A. R. (2015). "Ön Söz". *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*. hzr. M. Nihat Aryol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpşirli, M. (1998). "Huzur Dersleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 441-444. İstanbul: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2003). "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 327-330. Ankara: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2003). "Medresetü'l-Kudât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 343-344. Ankara: TDV Yayınları.
- İpşirli, M. (2003). "Nâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 313-313. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, M. ve Beydilli, K. (2000). "İbrâhim Efendi, Haydarîzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21: 297-298. İstanbul: TDV Yayınları.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Defteri (İST. MFT. MŞH. DFT.), 1, 57/1, 413; 1, 60/1, 145.
- İstanbul Müftülüğü Meşihat Sicill-i Ahvâl İdare-i Umûmiyyesi (İST.MFT. MŞH. SAİD), 5, 18, 1; 23, 6, 1; 60, 7, 1; 62, 25, 1; 65, 18, 1; 67, 1, 1; 80, 14, 1; 82, 1, 1; 82, 11, 1; 82, 14, 1; 162, 22/6, 2291; 177, 35/9, 2516; 207, 24/8, 3159; 125, 19/44, 1516; 1, 60/1, 415; 108, 11/3, 1171; 111, 20/2, 1232; 147, 29/7, 2016; 99, 3/45, 1009; 228, 15/14, 3851; 94, 4/3, 914; 177, 1/4, 2493; 127, 13/10, 1600; 148, 19/29, 2026; 213, 25/14, 3851; 40, 11/3, 270; 214, 7/9, 3335.
- Karaca, Y. (2002). "Kadı". *Berikan Tarih Ansiklopedisi*, 5: 277. Ankara: Berikan Yayınları.
- Karagök, T. (2013). "Yüksek Öğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme". *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/2: 220-221.
- Karahasanoğlu, S. (2012). "Maçka-İstanbul Arasında Bir Osmanlı Âlimi, Karahasanoğlu Mehmed Ali Efendi (1852-1914)", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 27/1:149-183.
- Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı Tarihi*, Cilt 6. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Basımevi.

- Kasap, M. (2010). “Ön Söz”. *Osmanlı Gürcüleri*. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği.
- Kazıcı, Z. (1999). “Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler”. *Osmanlı-Toplum*, Cilt 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2013). *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kazıcı, Z. (2014). *Osmanlı’da Eğitim Öğretim*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Köprülü, O. F. (1994). “Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 455-456. İstanbul: TDV Yayınları.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî*, Cilt 1-4. nşr. Nuri Akbayar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Okuyan, A. (2003). “XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon”. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ortaylı, İ. (2006). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Öcal, M. (2011). *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Din Eğitimi*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları.
- Özbilgen, E. (2011). *Bütün Yönleriyle Osmanlı: Âdâb-ı Osmâniyye*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özcan, T. (2007). “Rahmi Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 423-424. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özcan, T. (2013). “Ziyâeddin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 490-491. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özkan, Ş. (2007). “Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklu Medreselerinin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztuna, Y. (1994). *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 8. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş..
- Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt 2-3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Palabıyık, M. H. (2013). “Medreseler ve Mektepler”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Parlatır, İ. (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Parmaksızoğlu, İ. (1966). *Türkiye’de Din Eğitimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Sarı, M. (2010). “*Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*”. Doktora Tezi, Sakarya Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarıkaya, Y. (1997). *Medreseler ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Sarıkoyuncu, A. (2012). *Milli Mücadelede Din Adamları 1- II*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sarıyıldız, G. (2004). *Sicill-i Ahval Komisyonu’nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)*. İstanbul: Der Yayınları.
- Şirin, V. (2002). *Anahatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 1. Vilâyet Matbaası. h. 1286/m. 1869.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 2. Vilâyet Matbaası. h. 1287/m. 1870.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 3. Vilâyet Matbaası. h. 1288/m. 1871.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 4. Vilâyet Matbaası. h. 1289/m. 1872.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 5. Vilâyet Matbaası. h. 1290/m. 1873.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 6. Vilâyet Matbaası. h. 1291/m. 1874.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 7. Vilâyet Matbaası. h. 1292/m. 1875.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def’a 8. Vilâyet Matbaası. h. 1293/m. 1876.

- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def'a 9. Vilâyet Matbaası. h. 1294/m. 1877.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def'a 10. Vilâyet Matbaası. h. 1295/m. 1878.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def'a 11. Vilâyet Matbaası. h. 1296/m. 1879.
- Trabzon Vilayeti Salnâmesi. Def'a 13. Vilâyet Matbaası. h. 1305/m. 1888.
- Unan, F. (2008). "Sahn-ı Semân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 532-534. İstanbul: TDV Yayınları.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünal, M. A. (2012). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Yakupoğlu, K. (2006). *Osmanlı Medrese Eğitimi ve Felsefesi*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
- Yüksel, A. (2013). "Görelili Duduzâde Ailesinden Din Adamları". *Geçmişten Günümüze Giresun'da Dinî ve Kültürel Hayat Sempozyumu-I*: 50-61.
- Zerdeci, H. (2008). *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.